

ДРАМАТИК АСАРЛАРНИНГ ДИСКУРСИВ ТАҲЛИЛИ

Нурислом Искандарович ХУРСАНОВ

тадқиқотчи

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

nurislomkhursanov92@gmail.com

khursanovnurislom@navoiy-uni.uz

Аннотация

Мақолада драматик асарларнинг дискурсив таҳлили ўзбек ҳамда инглиз драматик асарлари негизида таҳлил этилган бўлиб, хусусан, жаҳон тилшунослигида дискурсив таҳлил ва унинг драматик асарлардаги роли ҳақида атрофлича фикр мулоҳазалар берилган.

Таянч сўзлар: драма, дискурс, дискурсив таҳлил, мулоқот, лингвистика, матн, функционал тилшунослик, прагматика, социопрагматика.

ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Нурислом Искандарович ХУРСАНОВ

Исследователь

Университет узбекского языка и литературы имени

Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

nurislomkhursanov92@gmail.com

khursanovnurislom@navoiy-uni.uz

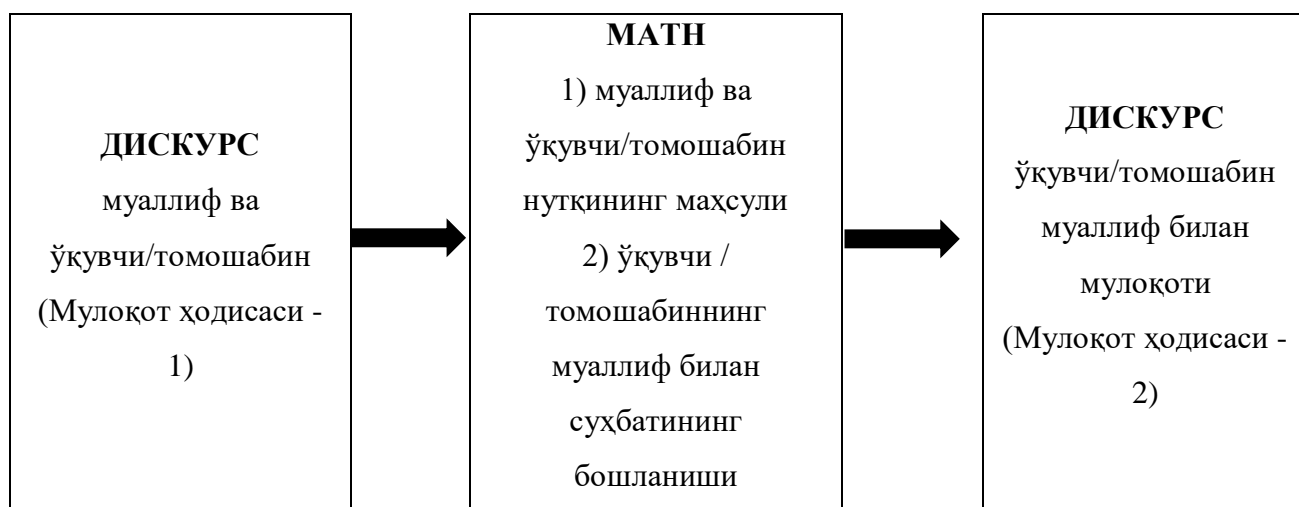
Аннотация

В статье приводится дискурсивный анализ драматических произведений на основе узбекских и английских драматических произведений, в частности дискурсивный анализ в мировой лингвистике и его роль в драматических произведениях.

Ключевые слова: драма, дискурс, анализ дискурса, коммуникация, лингвистика, текст, функциональная лингвистика, прагматика, социопрагматика.

Тайёр матн ижодий, коммуникатив жараённинг маҳсулидир, лекин у айни пайтда кейинги коммуникатив ўзаро таъсирнинг манбаи – муаллиф томонидан асарда қўйган барча маъноларни декодлаш ҳаракатидир (драматик асар доирасида юзага келадиган, персонажлар коммуникатив муносабатларга киришадиган нутқдан муаллиф ва ўқувчи/томошабин нутқини чегаралаш зарур).

Замонавий тил назарияси [3; 52-56]

Ўқувчи/томошабиннинг муаллиф билан суҳбати чексиздир, чунки яратилган асар билан қабул унинг ўқувчиси/томошабини ўртасида когнитив фаолияти чексиз бўлиши мумкин, нутқ шунингдек экстралингвистик омилларни (актёрлар томонидан дунёни билиш, қадрият муносабатлари), вақт ўтиши билан муқаррар равишда ўзгариб турадиган ва шунинг учун ақлий дискурсив ўзгаришларнинг сабаби ва катализаторидир.

Тилшунослик, хусусан, унинг ўрганиш соҳалари илм-фаннинг бошқа кўпгина тармоқлари билан узвий боғлиқлиги ва ушбу соҳалар ривожланиш ва тараққий этиши билан уларни лисоний жиҳатдан бошқа тиллар билан қиёслаш ва тадқиқ этиш эҳтиёжи юзага келади. Кўплаб тадқиқотлар "матн" ва "мулоқот" тушунчалари билан боғлиқ муаммоларни ёритишга қаратилган бўлиб, уларга кўплаб таърифлар берилган [3]. Шунингдек, матнни семиотик нуқтаи назардан [4], функционал тилшунослик, прагматика [3], психоллингвистика, дискурс [4] ҳамда семантик ва когнитив [2] жиҳатдан ўзбек ва жаҳон тилшунос олимлари кўплаб натижаларга эришишган.

Д.Счиффрин *Дискурс белгилари* (Discourse Markers) деб номланган тадқиқотида ҳар қандай ўзаро таъсир контекстда содир бўлишини таъкидлайди. Ушбу таърифдан келиб чиқиб М.Манוליу (2016) контекст тушунчасини ҳар қандай ўзаро таъсирда бир-бирига мос келадиган учта

тоифага бўлиш мумкин деган фикрни илгари суради ва куйидагиларни келтиради:

- *жисмоний контекст* ўзаро таъсир содир бўлган мухитни англатади – уйда, ишда, жамоат жойида. Оғзаки нутқ одатда юзма-юз суҳбатларда юзага келади, масалан, маърузачи ва тингловчи бир хил жисмоний контекстни баҳам кўради;

- *шахсий контекст* ўзаро алоқада бўлган одамлар/белгиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларини англатади. Шахсий контекст гуруҳга аъзоликни, маърузачилар ва тингловчиларнинг ижтимоий ва институционал ролларини, шунингдек, иштирокчиларга тегишли бўлган нисбий мақом ва ижтимоий масофани ўз ичига олади;

- *когнитив контекст* улар тегишли бўлган мухитни ва ўзаро таъсир иштирокчилари томонидан баҳам кўрган билимларни англатади. Когнитив контекст, эҳтимол, ўзаро таъсир ривожланиб бориши билан ўзгаради, ўтмишдаги тажрибалар, маданий билимлар ва маърузачининг дунё қарашига тааллуқлидир [7; 1].

Драмалар барча миллатлар ва халқлар адабиётида мавжуд бўлиб, ўзига хослиги билан адабиётнинг бошқа жанрларидан ажралиб туради. Чунончи драмаларнинг таҳлил усуллари уларнинг қайси лингвистик жиҳатидан олиб қаралмасин бир-бирига ўхшаш ва узвий боғлиқ таҳлил усуллари билан олиб борилади. Лингвистик таҳлил ва тадқиқ усуллар хилма-хил бўлиб улар вазифасига кўра тадқиқ қилинаётган мавзу юзасидан танланади. Ўзбек ва инглиз тилларидаги асарларини, хусусан, драмаларни тадқиқ қилиш учун энг аввало бир-бирига замон ва жанр мутоносиблигида асар танланиши мақсадга мувофиқдир.

Тилшунос Клаире Крамсч (1993) ўқитишда контекстнинг муҳимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, агар коммуникатив фаолият нафақат ижтимоий таъминот эҳтиёжларини қондириш, балки ижтимоий ва таълим ўзгаришларини келтириб чиқариши мумкин бўлса, биз ўзаро таъсир контекстининг параметрларини аниқ ўзгартириш усулларини излашимиз

керак [8; 94]. Қуйидаги мисолда мулоқот вақтида сўзлашувчилар фикрларини бир-бирларининг жавобларига кўра шакллантириб боришади.

Нигора: Тўй билан бўлиб, ўн кундан бери зарядка қилолмадим. Белларим қотиб, ланж бўлиб кетяпман.

Фармон биби: Бу нима, ажинами? Ҳой, тўхта! тўхта, дейман!

Нигора: Ҳозир, ҳозир, ойижон. Яна беш минут зарядка қилай.

Фармон биби (*ерга ўтириб олади*): Войдод! Уйимга ажина келди. Уйимдан фаришта қочди.

- Қанақа балога гирифтор бўлдим.

Ҳаким: Бошланди. Нима гап? Тинчликми? Ўғри тушиптими?

Фармон биби (*ўтириб олганича*): Анавуни қаранглар, анавуни!

- Эри қани, эри ўлгур қани? Чақиринглар.

Ўринбой: Тўхтавой, ҳой Тўхтавой. Турмайсанми, ука. Ҳовли қиёмат бўлиб кетди-ку.

Фармон биби: Фафлат босиб ётмай ўл! Хотининг қўйнингдан чиқиб кетса билмасанг, ҳовлида қиёмат кўпса билмасанг [1; 2].

Нутқнинг қандай ташкил этилишини тушунтиришнинг турли усуллари мавжуд, аммо барча ёндашувлар нутқни ўрганишда контекстнинг аҳамиятини ҳисобга олиши керак. Ёндашувлардан бири нутқнинг қандай тузилганлиги, уни ташкил этишнинг *структуравий* усули ва таркибий қисмларнинг бир-бирига боғланганлигига эътибор қаратишдир. Сабаби структуравий таҳлил усулида оғзаки нутқ алмашинув элементларига жавоблар қандай шаклланганлигини тушунтиришга йўналтирилган бўлади. Масалан, *саволлар жавобларни акс эттиради, баёлотлар тасдиқлашларни акс эттиради, миннатдорчиликлар акс эттирилади, талаблар реакцияларни акс эттиради* [7; 94].

Тўхта: Нигорахон, мен сизга нима деган эдим? Ойим сал қаттиқроқлар демаганмидим. Шу ўлгур гимнастикани уйда қилсангиз бўлмасмиди?

Нигора: Бунчалик эканликларини қаердан билибман?

Тўхта: Ўзингиз ўйлаб кўринг. Ахир қайнона олдига келин деган яланғоч чиқадими?

Нигора: Нега яланғоч бўларканман? Мана булар нима? (*Майка-трусикларини кўрсатади.*) Ахир телевизорда ҳам шунақа чиқаман-ку.

Тўхта: Телевизор бошқа, ойим бошқа [1; 3].

Берилган мисолдан кўриниб турибдики драма қаҳрамонлари нутқлари савол-жавоб тарзида берилган бўлиб бу билан асар қаҳрамонлари ўзларининг талабларини ҳам намоён этишмоқда.

Яна бир усул, нутқни *стратегия* нуктаи назаридан ўрганиш бўлиб, бунда асосий эътибор маърузачи (сўзловчи)ларнинг дискурсив кетма-кетликнинг муайян дақиқаларида турли интерактив тактикалардан қандай фойдаланишига қаратилади. Қуйидаги мисолда бизда бир хил тузилишга эга учта нутқ тури мавжуд:

1. *Деразани очинг. (Бошқа киши деразани очади)*
2. *Деразани очасизми? Илтимос. (Бошқа киши деразани очади)*
3. *Ичкари исиб кетди. (Бошқа киши деразани очади). (Симпсон, 1997).*

Кўринадики ҳар учала вербал нутқ алмашинувида биз талаб (*сўров*) ва унинг жавоби (*тингловчининг реакцияси*)ни кузатамиз. Мисол учун, 1-мисол бевосита бирон бир муаян шахсга қаратилган ҳамда хушмуомилалик билан кўйилган. 2-мисол биринчидан фарқли равишда тўғридан-тўғри бир аниқ кишига қаратилган бўлиб бу ерда ҳам нутқ вазияти *илтимос* сўзи билан бироз юмшатиш таълабни кўриш мумкин. 3-мисол юқоридаги икки гапдан кўра билвосита ҳеч қандай шахсга қаратилмаган бўлиб биз бу ерда прагматик сўз ўйинини кузатишимиз мумкин. Яъни, 3-мисолда деразага, эшикга ёки ҳаво совутгичга яқин турган шахс ўзига бўлган билвосита мурожаатни тушиниши ва реакция билдирилиши кутилади. Нутқнинг учта шакли ҳам грамматик жиҳатдан – буйруқ гаплар бўлиб, имло ва тиниш белгилари ёрдамида белгиланади.

1. **Қўчқор:** ... Қумри деяпман, жаҳлим чиқса нима бўлишини биласан-а? Яхшиликча бўшат! ...

2. Кўчқор: ... Ие, бир бало бўлганми бунга? ... Охирги марта айтаяпман, агар югириб келиб қўлимни бўшатмасанг ...

3. Кўчқор: ... Ие! Бепатта кетавераман, де? (*Жавоб ололмагач.*) Ҳеч бўлмаса, битта қўлимни бўшатиб қўй, номард! ... (Ш.Бошбеков. Темир хотин.)

Келтирилган мисоллар ўзбек адабиётинг ёрқин адибларидан бири Ш.Бошбековнинг “Темир хотин” (1989) драмасидан олинди. 1-мисолда сўзловчининг нутқида дағдаға ва пўписани кўриш мумкин. Бундай сўзлашув оҳангида иккинчи шахс томонидан қарши ҳаракат (реакция) қандай бўлишига қараб воқеалар ривожини ўзгариши мумкин. П.Симпсон (1997), сўзловчилар гапирганда, улар нутқини навбатма-навбат эгаллайди ва нутқ алмашиб турганда ҳам бу жараён давом этади, деб ҳисоблайди. Юқоридаги биринчи келтирилган учта мисолдан фарқли равишда биз нутқнинг бевосита айнан бир кишига қаратилганлигини кейинги мисолларда кўришимиз мумкин. Келтирилган иккинчи гапда сўзловчининг нутқ оҳангида худди биринчи гапдагидек буйруқ билиниб турибди. Аммо Симпсоннинг қайд этишича сўзловчилар нутқининг кетма-кет (сўзловчиларнинг навбатма-навбат, диалог кўринишидаги) мулоқотининг *навбатларни тақсимлаш компоненти (turn-allocational component, Симпсон)* тартибга солинди. Умуман олганда, навбатни ўзгартириш муаммосиз давом этади: бир иштирокчи сўзлайди, тўхтайдди, кейинги иштирокчи сўзлайди, тўхтайдди ва ҳоказо, шунга қарамасдан нутқ навбат алмашилаётган вақтда зиддият содир бўлиши ҳам мумкин, бу ўтиш даврининг тегишли жойи деб аталади.

Учинчи мисолда “... Ҳеч бўлмаса, битта қўлимни бўшатиб қўй, номард! ...” келтирилган жумлада сўзловчининг бирмунча мулойим равишда илтимосини кузатиш мумкин. Бу юқорида келтирилган *когнитив контекст*га мисол бўлиши мумкин. Ушбу тоифага кириши мумкин бўлган нутқда сўзловчининг диалог шаклланиши билан мурожаат майли ўзгариши кузатилади.

Тилшунос Л.Раупова дискурс ва унинг социопрагматик жиҳатлари, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ижтимоий жиҳатлар ҳақида бир мунча асосли ва муҳим фикрларни келтириб ўтади. Жумладан муаллиф диалогик дискурс ва ундаги полипридикатив бирликлар ҳақида шундай дейди: “Диалогик дискурда вокеланадиган полипридикатив бирликлар ижтимоий ихтисослашувига кўра ранг-баранг, ўзбек эркак ва аёлларининг нутқий мулоқоти ўзига хос тарзда улар характер-хусисиятини ифодалашга хизмат қилади. Адресат савияси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши кабилар нутқий ҳолатининг прагматик омили сифатида рўёбга чиқишини такидлайди” [6; 9].

- *“Don’t you believe you’re a good woman?” she’d ask them. Most of them thought they were.* (Яхши аёлигингизга ишонмайсизми? У сўради. Улардан кўчилиги яхши бўлганликлари ҳақида ўйлади.)
- *“And isn’t your baby beautiful?” Most of them thought their babies were.* (“Болачангиз бирам ёқимтой, шундай эмасми?” Ўтирганлардан кўпчилиги шундай деб ҳаёл қилди.)
- *“And the father? What was he like?” A bum, many thought. A swine, a lout, a liar—a no-good run-out fuck-around of a man! But he’s dead! sobbed a few.* (“Отасичи? У кимга ўхшайди?” Жимлик, кўгина хаёллар ўтди. Чўчка, безори, ёлғончи – бу одамнинг атрофидаги тинчлик билан юриб бўлмайди! Аммо у ўлган! Баъзилар йиғлаб юборишди.)
- *“Then you’re better off, aren’t you?” Jenny asked [9; 17].* (Демак сизда муаммолар йўқ, шундай эмасми?)

Мулоқотдан мақсад ахборот олиш ёки узатишдир [6], юқорида келтирилган диалог кўринишидаги мулоқот шахсий контекст тоифасига мисол бўлиб унда мулоқот олиб бораётган кишиларнинг бир-бирига яқинлиги, улар орасидаги қизиқишлар юзага келади ва баъзан ушбу тоифа бошқа келтирилган тоифалар билан узвий боғлиқлигини кузатишимиз мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, матнни, хусусан, драматик матнни таҳлил қилиш, уни бошқа тилларда яратилган асарлар билан қиёслаш

изланувчига ҳар иккала тилда нафақат тил кўникмаларини балки, бошқа тилнинг маданиятига ҳам мос бўлиши кераклигини кўрсатар экан. Келтирилган мисоллар ўзбек драматургиясининг олтин асарларидан бўлган “Темир хотин” ҳамда “Келинлар кўзғолони” драмалари ҳамда инглиз асарларидан мисоллар олинди. Ушбу мисолларнинг дискурсив, прагматик, социопрагматик жиҳатлари таҳлил қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмад, Саид. Келинлар кўзғолони. www.ziyouz.com
2. Бурлакова В.В. Дейктические категории в тексте // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – Ленинград: ЛГУ, 1988. – С.85-88.
3. Голованева М.А. Драматический текст и драматический дискурс: коммуникативно-когнитивное сопряжение категорий. – Воронеж: Известия ВГПУ, 2010. – С. 52-56.
4. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика. В книг. Язык, дискурс и личность. – Тверь: Тверский гос.унв., 1990. – С. 125-133.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 320 б.
6. Раупова Л.Р. Диалогик дискурдаги полипредикатив бирликарнинг социопрагматик тадқиқи: Филол.фан.докт.дисс.автореф. – Тошкент: – 2012. – 75 б.
7. Marius Narcis Manoliu. The Dramatic Discourse. International Journal of Communication Research. 299.4 IJCR. 2016 03. p. 1.
8. Kramsch, C. (1993) Context and Culture in Language Teaching, Oxford: Oxford University Press, p. 94.
9. J. Erving. The World According to Garp. 30th Anneverry Edition. Vintage Canada Edition, 2000. P. 17.

10. Khursanov, N. I. (2021). On the Theoretical and Practical Foundations of Language Corpora. ISSN: 2278-4853 Vol 10, Issue 9, September, 2021, pp.311-318. DOI:10.5958/2278-4853.2021.00675.3
11. Khursanov, N. I. (2021). Linguo-cognitive Analysis of the Verbs of Behavior Expressing Human Personality (Behavior) (On The Basis of Uzbek and English Languages Materials). Current research journal of philological sciences 2(5): 85-90, May 2021 DOI: <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-05-19> ISSN 2767-3758.